

Tähenduse mäaratlemine eesti keele sõnastikes

Lydia Risberg. Sõnatähendused ja sõnaraamat. Kasutuspõhine sisend eesti keelekorraldusele. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 52.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024. 285 lk.

Lydia Risbergi doktoritöö on rakenduslingvistiline uurimus kasutuspõhise teooria raamistikus. Väitekirjas antakse ülevaade eesti leksikograafia ja keelekorralduse arengust, keskendudes sellele, kuidas on aja jooksul lähenetud sõnatähenduste kirjeldamisele. Töö on seotud autori tegevuse ja töökogemusega keelekorpuse ja Sõnaveebi arendajana Eesti Keele Instituudis. Autoril on ambitsioonikas eesmärk rakendada uurimuse tulemusi ka praktikas.

Sõnaraamatud kuuluvad paljude inimeste igapäevaelu, mistõttu on nende uurimine ja analüüsimine tähtis osa lingvistide tööst. Kuigi Risbergi väitekirj keskendub tänapäevale, viitab ta silmapaistvalt paljudele eesti ja maailma keeleteadlastele, kes on aegade jooksul uurinud keelemuutusi ja sõnatähendusi. Viidatud teadlaste hulka kuuluvad näiteks Douglas Biber, Leslie Milroy, David Milroy, Tore Kristiansen, Deborah Cameron ja George Thomas. Kõik nad on selle töö seisukohalt tähtsad, sest nad on kirjutanud standardkeele olemusest ja selle suhtest kõnekeelele. Eesti sõnaraamatute, sõnavara ja korpuste ning keelekorralduse uurijatest on olulised näiteks Johannes Aavik, Valter Tauli, Tiiu Erekt, Külli Habicht, Margit Langemets, Liina Lindström, Maire Raadik, Huno Rätsep ja Sven-Erik Soosaar. Vaatamata pikale traditsioonile on Risbergi töö oma tähtis koht eesti sõnavara

ja keelearenduse uurimises. Võib öelda, et temastki on saanud sõnaraamatute autorite ja teadlaste perekonna aktiivne liige.

Risbergi töö keskne teema on keelekorralduse ja keelekasutuse uurimise suhe. Keeleline purism ja püüe kõrvaldada kirja-keele varieeruvust on nii Eestis kui ka Soomes olnud pikka aega tugev suundumus. Kuigi ka varem on kõlanud teisi hääli, on teadlased, kes esindavad sotsiolingvistilist vaatenurka ja rõhutavad tegeliku keelekasutusega arvestamise vajadust, keeleteadlaste hulgas üha olulisemal kohal.

Doktoritöö koosneb katuspeatükist (91 lk) ning seitsmest artiklist (kokku 177 lk), mis on ilmunud aastatel 2020–2023. Uurimus on seega üsna ulatuslik ning tähendusi on käsitletud mitmel viisil. Kuus artiklit on avaldatud eestikeelsetes eelretsenseeritud ajakirjades, ingliskeelne artikkel on ilmunud veebiajakirjas Taikomoji kalbotyra. Kolmel artiklil on ka teine autor, kusjuures igaühe panust on töös selgelt kirjeldatud. Artiklid on järgmised: „Sõnatähenduste normimisest eesti keelekorralduses verbi *vabandama* näitel” (KK 2020, nr 10), „Paronüümide probleem eesti keeles” (KK 2021, nr 10, kaasautor Margit Langemets), „Jonnakas *kostuma*” (KK 2021, nr 12), „Mis on peidus sõnaraamatu tähendussoovituste tagahoovis? Eesti omasõnade käsitus” (ESUKA – JEFUL 2022, nr 13), „Sõnatähenduste normimise traditsioon ja selle murdmine eesti keelekorralduses” (ESUKA – JEFUL 2023, nr 14, kaasautor Margit Langemets), „Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbirektsiooni näitel (Vaateid eesti keelekorralduse arengu- loole)” (KK 2023, nr 3, kaasautor Liina Lindström), „Recommendations for the meanings of words by Estonian language planning – justified and necessary, or not?” („Eesti keelekorralduse soovitusel sõnade tähenduste kohta – põhjendatud ja vajalikud või mitte?”, Taikomoji kalbotyra 2023, nr 20).

Katuspeatükis on kokkuvõtlikult esitatud nii töö teoreetiline taust, uurimuse tulemused kui ka sõnavara praegust ja tulevast uurimist puudutavad põhimõtted. Katuspeatükk koosneb kuuest peatükist, allikatest ja ingliskeelsest kokkuvõttest. Peatükis „Sissejuhatus ja teema aktuaalsus” kirjeldab autor töö eesmärgi ja ülesehitust ning põhimõisteid. Teises peatükis „Teoreetiline raamistik” on järgmised teemad: kasutus põhise lingvistika peamised lähtekohad, eesti keelekorralduse ja keelekasutuse uurimise suhe ning keeleideoloogiad ja hoiakud keelekorralduses ja -kogukonnas. Peatükis „Materjal ja meetod” kirjeldab Risberg valitud materjali ja korpusanalüüsi meetodikat. Neljandas peatükis „Ülevaade artiklistest” kirjeldab autor lühidalt, milliseid uurimistulemusi iga artikkel kajastab. Viimas peatükis „Tulemused ja järeldused” esitatakse vastused uurimisküsimustele. Kuues peatükk on „Kokkuvõte”. Inglisekeelne kokkuvõte („Summary”) on põhjalik ja annab hea ülevaate uuringust ja selle peamistest tulemustest. Katuspeatüki struktuur on selge, artiklid moodustavad ühtse terviku ja iga artikkel toetab uurimisküsimustele vastamist. Kuna artiklid on eraldiseisvad ja neis kõigis kirjeldatakse varasemate leksikograafide ja keeleteadlaste püüdlusi kehtestada üks „õige” keelevariant ning põhjendatakse kasutus põhise lähenemise vajadust, on loomulik, et tekstides esineb mõningaid kordusi.

Doktoritöö teoreetiline eesmärk on „uurida ning mõista süsteemselt ja terviklikult sõnatähenduste suunamise (st normimise ja soovitude andmise) traditsiooni eesti keelekorralduses ning selle ajakohasust tänapäeval; samuti uurida, kas on paralleele muude keelekihtide normimise lähtekohtade ja meetoditega”. Teine eesmärk on „analüüsida leksikograafilisi rakendusvõimalusi ehk sõnatähenduste esitamise ja selgituste andmise variante

sõnaraamatus”. (Lk 15) Eelkõige soovib Risberg muuta tähenduste kirjeldamise lahendusi paremaks, võttes arvesse, kuidas sõnu tegelikult tarvitatakse. Ta rõhutab, kui oluline on lähtuda loomulikust keelekasutusest, mitte teha ettekirjutusi, kuidas keelt tuleks kasutada, ning seab kahtluse alla, mil määral on üldse vaja sõnatähendusi üldkeeles normida. Teisisõnu soovib Risberg võtta keelekorralduses varasema preskriptiivsema lähenemise asemel deskriptiivsema suuna.

Uurimisküsimused (lk 15) on järgmised: 1. Millal ja miks algas eesti keelekorralduses sõnatähenduste normimine? Milline on tänapäeva olukord? 2. Mis alustel põhinevad ja mis ajast pärinevad sõnatähenduste kohta antud soovitusel, mis kajastuvad ÕS-is? 3. Milliseid paralleele on näha sõnatähenduste ja teiste keelekihtide normimise vahel? 4. Mida näitavad empiirilised keeleandmed keelekorralduse soovitude ja normingute mõju kohta keelekasutusele? Kas ja kuidas on keelekorralduslikud suunamised asjakohased? 5. Millised on keelekorralduse ja leksikograafia võimalused sõnaraamatus tähenduste esitamisel? Uurimisküsimused on sõnastatud konkreetset ja hõlmavad hästi artiklistes analüüsitud osauuringute vaatenurki.

Uurimuse teema on oluline eesti keele sõnavara tähenduste kirjeldamise ja keelekorralduse ning sõnaraamatutöö seisukohalt. Sõnatähenduste suunamist on eesti keeles väga vähe teaduslikult uuritud, veel vähem – kui üldse – kasutus põhises raamistikus. Seega täidab Risbergi uurimus üsna suure lünga eesti keele sõnavara uurimises nii meetodi kui ka andmete poolest.

Teises peatükis käsitleb autor kasutus põhise teooria lähtekohti. Risbergi teooria valik on selle uurimuse jaoks sobiv, minu hinnangul keeleteaduse praeguste uurinute valguses lausa ainuvõimalik. Sotsiolingvistilised uuringud on rõhutanud

keelekogukonna valikute ja sotsiaalsete muutuste mõju keelekasutusele. Vestlusanalüüs on aidanud paremini mõista suhtluse olemust. Keel on nii makro- kui ka mikrotasandil sotsiaalne nähtus, mis ei ela ega muutu iseenesest, vaid üksnes kõneleja mõjul. See asjaolu kajastub hästi ka Risbergi analüüsis.

Materjali valik on teema seisukohast relevantne ning seda on hoolikalt kirjeldatud nii tekstis kui ka tabelis, kus on esitatud uurimustes analüüsitud sõnade ja lausete hulk publikatsioonide kaupa (lk 40). Korpusanalüüsi metoodika on mitmekesine ja läbimõeldud. Autor toob välja ka korpusuuringute piirangud, kritiseerides näiteks tähenduste automaatanalüüsi praegusi võimalusi.

Neljas ja viies peatükk moodustavad Risbergi doktoritöö tuumiku. Neljandas peatükis on igast artiklist lühiülevaade. Käsitletakse artiklite põhipunkte, kirjeldades näiteks, kuidas osauuringutes on analüüsitud valitud sõnu (*vabandama*, *enamus* ~ *enamik*, *õieti* ~ *õigesti*, *kostuma*, *sarnanema*) või verbireksiooni ning mida on tulemuste põhjal järeldatud. Minu arvates annab selline artiklite lühikirjeldus lugejale hea ettekujutuse nii uurimusest laiemalt kui ka täpsemast analüüsi käigust ning tulemustest.

Viiendas peatükis on tulemused ja järeldused. Selles peatükis vastab autor süstemaatiliselt uurimisküsimustele ja annab soovitusi edaspidiseks tööks sõnastike koostamisel ja keelekorralduses üldisemalt. Esimese uurimisküsimuse vastusena kirjeldatakse mitmesugustele allikatele toetudes tähenduste normimise ajalugu 1920. aastatest tänapäevani.

Teises alapeatükis vastatakse küsimusele tähendussoovitude põhimõtete kohta. Risberg toob välja mitmeid mõjutegureid: oskuskeele roll üldkeele normimisel, kujundlikkuse tõrjumine, paronüümid, murdekeel, teiste keelte (inglise, vene,

soome) mõju. Viidatud on artiklitele, kus on käsitletud seda, kuidas eri aegadel on põhjendatud, miks mingi konkreetne tähendus on sobimatu. Normide aluseks olevate põhjuste analüüs on ilmselt kasulik ka praegustele keelekorraldajatele, andes aimu, milliseid argumente tuleks vältida.

Kolmandaks kirjeldatakse paralleele eri keelekihtide normimise vahel. Risberg toob välja viis keelekorralduslikku tendentsi, mis on omavahel tihedalt seotud: varieerumise vähendamine, traditsioonil põhinemine, valikuline arvestamine teooria ja uurimustega (või nende puudumine), autoriteedile tuginemine ning sobivate ja ebasobivate sõnade loendite koostamine. Kirjeldus näitab selgelt, kui suur kaal on keelekorralduses traditsioonil.

Neljandaks käsitletakse sõnatähenduste suunamise mõju ja tulemuslikkust ning sõnaraamatu koostamise võimalusi ja põhimõtteid. Tähenduste suunamise mõju hindamisel võtab autor arvesse erinevaid asjaolusid, näiteks sõna esinemissagedust korpus, muutumise ennustamatust, päritolu, kasutusele tuleku aega, kujundlikkust; samuti ökonoomiaotlust (sh lühenemise printsiipi) ning sotsiolingvistilisi aspekte, mis kaasnevad ühiskondlike muutustega. Sõnastike koostamist puudutavas alaosas rõhutatakse, et sõna uue tähenduse kasutuselevõtt üldkeeles ja fikseerimine sõnaraamatus ei tähenda, et vanem tähendus sõnastikest ja kasutusest kaoks.

Viiendas alapeatükis vaadeldakse keelekorralduse tavasid. Risberg juhib tähelepanu sellele, et keelekorralduse põhimõtted ei ole aastate jooksul palju muutunud, kuid sõnad ja teod ei vasta alati üksteisele. Viimastel aastatel on sõnaraamatutöö kollektiivsus tugevnenud, kuna on hakatud koostama ühend sõnastikke, mis toob eri tööühikud üksteisele lähemale.

Kuuendas alapeatükis käsitletakse teaduspõhist keelekorraldust ja kinnitatakse veel kord: sõnade tähendusi saab kirjeldada, mitte normida. Töö põhineb tegelikul keelekasutusel ja soovitud tuginevad teadusuuringutele. Andmete uurimisest kerkib tõdemus, et keeles üldkehtivaid soovitusi pole võimalik anda. Valikuid tuleb teha kontekstipõhiselt, võttes arvesse ka teksti žanri. Keelekorraldaja ei ole õpetaja, vaid informatsiooni andja.

Seitsmendas alapeatükis tuuakse esile mitmeid teema edasiarendamise ja -uurimise võimalusi. Näiteks sotsio- ja psühholingvistiline uurimus võiks aidata keelekorraldajatel mõista, miks paronüüme on raske omandada. Samuti saaks registreerida varieerumisega edaspidi rohkem arvestada. Oluline oleks ka normingute ja soovitude ajakohastamine ning subjektiivsuse vähendamine keelekorralduses.

Väitekirja kokkuvõttes jõuab autor järeldusele, et kasutuspõhise analüüsi tulemuste rakendamine praktikas on hädavajalik, et keelekorraldus hõlbustaks keelekasutajate otsuseid ja arvestaks nende keeletajuga. Minu arvates on Risbergi töö sõnum, et keele- ja kontekstitaju on oluline nii keelekorraldajate töös kui ka kõigi keelekasutajate jaoks. Autori järelduste ja praeguste EKI sõnastikukoostamise põhimõtete valguses ei ole vaja normida sõnade tähendusi.

Risbergi uurimus on põhjalik ja hoolikalt läbi viidud. Allikate rohkus näitab, et autor on hästi kursis nii kasutuspõhise teooria kui ka varasemate ja praeguste keelekorralduslahendustega. Teoreetiline taust on selles töös tugev. Valitud sõnade analüüs ja sõnatähenduste normimise ajalooline ülevaade illustreerivad hästi probleeme, mis on tähenduste kirjeldamisel püsinud läbi aja. Töö väärtus seisneb ka selles, et see pakub kindlat tuge keelekorpus uurimisel ja sõnade kirjeldamise parandamisel sõnastikes. Väitekirja näitab suurepäraselt, kuidas hästi valitud teoreetiline lähtekoht ja korpusmetoodika tugevdavad keelekorralduse ja sõnaraamatutöö praktilisi lahendusi.

Kokkuvõttes jätab Lydia Risbergi töö väga positiivse mulje; midagi olulist kritiseerida ei ole. Autor tugineb valitud teooriale, analüüsib hoolikalt andmeid ning pakub lahendusi. Tähelepanuväärne on seegi, kui julgelt võtab Risberg senise leksikograafia väärtushinnangute suhtes seisukoha, mida ta oma uurimistulemuste põhjal ka kaitseb. Ta rõhutab eelkõige varieeruvuse tähtsust ning seda, et tähendused sõltuvad kontekstist ja neid ei saa normida. Lydia Risberg näitab, kuidas aus ja teadlik arutelu võib teadust ning praktilist sõnaraamatutööd edasi viia.

PIRKKO NUOLIJÄRVI